

СОЦИОЛОГИЯТА И ЖИВКОВИЗМЪТ

Формирането и развитието на социологическото направление в нашата наука от 50-те год. до 1989 г. съвпада по време с периода на живковизма у нас. Понятието “живковизъм”, което проблематизирах и въведох в научната литература /318/, аз разглеждам като форма (модификация, версия) на сталинисткия тоталитаризъм /320: 316-335/. Терминът “сталинисткия тоталитаризъм” в научно обръщение също бе въведен от мен – с него обозначавам едно от най-важните явления на XX в., което анализирам обстойно в едноименната си монография /320/.

Според мен сталинисткия тоталитаризъм, съответно живковизмът, не е само лична власт, не е само режим на управление, а нещо много по-широко и всеобхватно – той е обществено устройство, специфичен вид социологическа система на обществото. Той пронизва цялата съвкупност от обществени отношения. В това си качество, като форма на сталинисткия тоталитаризъм, от една страна живковизмът осъществи значителен напредък, многостранна модернизация на нашето общество. Но постепенно изчерпи своите позитивни възможности, обществото започна да буксува, изпадна в изостряща се криза. От друга страна сталинисткото тоталитарно общество имат органични недостатъци и пороци, които нанасят тежки вреди на тяхното развитие. Така беше и у нас.

В нашата страна сталинисткото тоталитарно обществено устройство се утвърди още по времето на Вълко Червенков. Звездата на Тодор Живков изгря във връзка със започналата борба срещу култа към личността на Сталин, а у нас – против култа към Червенков. Основното събитие в това отношение беше XX конгрес на КПСС с поверителния доклад на Хрушчов, а у нас – Априлският пленум на ЦК на БКП от 1956 г. Сталинисткото тоталитарно обществено устройство не се премахна, но се смекчи. Издигнатият главен лозунг във връзка с това се отнасяше до премахването на беззаконията и възстановяването на вътрешнопартийната демокрация, както и до разпространението на демокрацията в целия държавен живот (възстановяването на ленинските норми на партиен и държавен живот и ръководство). Не се стигна обаче до радикално реформиране и съответно преодоляване на сталинисткия тоталитаризъм. Ето в какви исторически условия и рамки в нашата страна постепенно се наложи живковизмът.

Живков е типична рожба на сталинисткия тоталитаризъм. Личните му качества чудесно подхождат на ръководител от сталинисткото тоталитарен тип. Ниско образователно равнище, ограничена култура, необуздано властолюбие, но голяма енергичност, остра памет, изострен политически нюх и повратливост, безкомпромисност към конкурентите за властта, отсъствие на нравствени задръжки. За три години по времето на апогея на Червенков той направи шеметна партийна кариера – секретар на ЦК на БКП (януари 1950), кандидат-член на Политбюро, член на Политбюро, първи секретар на ЦК на БКП (март 1954 г.). След Априлския пленум на Живков му бяха необходими около 6 години, за да укрепи своята лична власт. Режимът

предприе редица мерки, за да ускори икономическото развитие, при това създавайки най-модерни отрасли; бързо се изграждаше инфраструктурата на страната – производствена, битова, научна, образователна, културна, спортна, комуникационна, административно-управленска; започна буйно развитие на науката и образованието; бързо се разширяваха и същевременно се издигаше равнището на културните дейности; започна неотклонно подобряване на живота на населението, съчетано с прогресивни изменения в социалния статус на повечето български граждани.

Тъкмо при тези условия стана възможно реабилитирането на социологията и нейната познавателна и организационна институционализация. Живковизмът се стремеше да използва науката и до известна степен успяваше в това, макар че той органично не беше способен постоянно да интензифицира икономиката и останалите сфери на социологическата система. Същевременно утвърждаването на Живков като първи партийен и държавен ръководител изискваше от него да проявява инициативи, които да го поставят пред неговите колеги от Политбюро и Правителството, които да издигат неговия авторитет вътре в страната и в международен мащаб. Позоваването на науката, използването на нейни постижения за тази цел беше особено ефективно. Така се сливаха обективните потребности на социалното развитие с интересите на укрепването на личната власт.

Не е случайно, че още в края на 50-те и началото на 60-те год. Живков подчертаваше значението на научно-техническата революция, че постави задачата за превръщането на българския народ в нация техническа. А това изискваше грижи за развитието на българската наука в цялост. В тази атмосфера ръководството на БКП зае благосклонно отношение към социологията, съгласи се с предложението у нас да се проведе VII световен конгрес по социология, излезе с решението на Политбюро за социологическите изследвания от 18 юли 1967 г. „Авторитарният режим в България – посочва Николай Генов – успя да развие определена толерантност към познавателната автономия и обективността на социологическата наука” /309: 7/. Това беше част от неговите общи грижи за развитието на българската наука. Така се обяснява и обстоятелството, че „на книжния пазар по-късно не се появи нито една значителна социологическа разработка, която не е била публикувана преди 1989 г. поради ограниченията на цензурата” /309: 7/. Тук трябва да се вземе предвид и един случаен от гледна точка на социалния процес факт – работата на Нико Яхиел в Кабинета на Живков. Яхиел подаваше на Живков информация за научно-техническата революция, пледираше за създаването на нормални условия за развитието на социологията.

Друг е въпросът, че усилията за реабилитирането и изграждането на социологията като самостоятелна наука срещаша настървен отпор от ретроградните сили в самата наука и в партийния апарат, които трябваше да се превъзмогват.

В подобен дух са оценките на Любен Николов. Той отбелязва: Реформаторските виждания след XX конгрес на КПСС и Априлския пленум на ЦК на БКП бяха ориентирани към осигуряване на по-добри решения;

така стана възможна появата на социолога като фигура в социалния живот; социолозите участваха в процеса на палиативни реформи, които частично и до известна степен подобриха положението на населението, като частично и до известна степен смекчиха директното насилие; ето защо ние, социолозите, имахме чувството, че нашата социална роля е положителна /324: 116/. По принцип Николов според мен е прав, но с две забележки: 1. Той видимо подценява положителното, извършено от живковизма; 2. Социолозите не само имахме чувството, че нашата социална роля е положителна, тя действително в преобладаваща степен беше такава.

По-нататък Николов посочва две гибелни според него илюзии на българските социолози:

Първата – повечето от социолозите в България се поддадоха на илюзията, че комунистическият режим може да еволюира и с помощта на науката да осигури социалното развитие на страната чрез постепенното си самоусъвършенстване и цивилизоване /324: 116/. По повод на това твърдение, искам да изразя две несъгласия: Съвършено погрешно е да се отъждествява комунизмът със сталинисткия тоталитаризъм; оказа се, че сталинисткототалитарният режим може да бъде реформиран радикално и да се осигурят условия за бързо и неотклонно възходящо развитие, както показва опитът на Китай и Виетнам.

Втората илюзия – нашата социология бе пленник на утопичния мит, че съзнателното научнообосновано централизирано управление може да замени естествения процес на саморегулация на социалния живот /324: 116/. И тук Николов греши – няма и не може да има държава в света без централизация на управлението. Въпросът не е в централизацията, а в нейната степен и начин на осъществяване. И второ – как се съчетава децентрализацията, т.е. автономията на регионите, на отделните субекти – икономически, културни и т.н., с централизацията. Тук искам да напомня, че живеем в ерата на глобализацията, или с други думи, на формирането на човечеството като социологическа система /319/, при което се създават органи за управление, вземащи решения в мащаба на планетата. Съвършено наивни са опитите на Николов да отрече по принцип централизацията.

Както посочва Минчо Драганов, в самия край на 80-те и самото начало на 90-те год. концепцията за социологическата структура беше обявена от някои социолози за идеология на тоталитаризма. “Макросоциалните политически и икономически преобразувания – пише Величко Добриянов, – довели до оформяне и относително укрепване на тоталитарната система (след 1956 малко либерализирана за кратък период и повече украсявана фасадно), намериха по неведомите пътища на мисленето адекватен идеен израз в макросоциологическата концепция за социологическата структура (система)” /338:5/. Кольо Коев пък твърди, че идеята за социологическата структура много скоро демонстрирала, че не е нещо повече от обичайния идеологически стереотип, изискващ от всеки социолог “клетва за вяръност” пред непогрешимата доктрина /315: 80/. Разбира се, както обикновено, Коев нито разяснява, нито аргументира тази си извънредно тежка присъда.

Според Драганов “тази атака почива на неосведоменост или на недобросъвестност”. И продължава: В тази атака срещу Ошавков (Защо само срещу Ошавков? – С. М.) има три неща: 1. Логическа грешка – тотално се приема за тоталитарно; 2. Вулгаризация на процесите в социологическата теория; 3. Опит за експлоатация на политическата конюнктура /194: 14/.

Като изразявам своето съгласие с Драганов, тук по този въпрос повече няма да говоря, защото се спирам на него специално в първото приложение към тази книга – “Конституирането на съвременната българска социология – проблеми и дискусии”.

Проблемът за социологията и живковизмът в нашата страна има важен аспект, свързан с привличането на социолози в партийния и държавния апарат. Такива случаи имаше. Няколко души работеха повече или по-малко време в централните органи на партията и държавата (Нико Яхиел, Величко Добриянов, Стоян Михайлов, Чавдар Кюранов, Минчо Драганов, Любен Николов, Иван Стефанов, Минчо Семов). Някои бяха на работа в Информационно-социологическия център на ЦК на БКП (Янчо Георгиев, Елит Николов, Борис Чакалов, Русин Донев, Кръстьо Петков). По повод на участието на социолози в ръководните партийни и държавни органи, искам да посоча няколко неща.

В целия свят в управленските органи се привличат специалисти от различните области на научното знание. Такава беше практиката и у нас. Това се дължи на обстоятелството, че науката се превърна в решаваща сила за издигането на производителността на труда, за производството на нови системи оръжие, информационните процеси в обществото стават все по-важни и масови. Оттук идва обективната необходимост в управлението да се въвличат и учени. По-конкретно у нас в управленските органи на всички нива имаше голям брой икономисти, юристи, историци, философи, от другите области на обществознанието, изтъкнати представители на изкуството, както и учени от техническите и естествените науки. Социолозите не правеха изключение, но те бяха твърде малко в сравнение с икономистите, юристите и др. Тяхната роля като участници в управленския процес не може да се оценява еднозначно. Те не могат да бъдат отговорни само за недостатъците и грешките. В извършената значителна модернизация на страната по времето на живковизма, в издигането на равнището на живот на народа, са вложени и техните усилия. Същевременно те носят отговорност за ограниченостите и пороците на системата, всеки конкретно съобразно мястото си в управленския процес и личната си дейност като управленец.

Много от социолозите, участващи в управлението на страната, допринасяха за по-правилно решаване на редица въпроси. По-горе бяха дадени конкретни примери в това отношение. Някои от тях смекчаваха догматизма, бюрократизма и репресивните прояви на системата, съдействаха за решаването на лични (битови, професионално-творчески) проблеми на хора от колегията. Понякога това беше свързано с поемането на политически риск.

Необходимо е да се посочи, че редица социолози се включваха в протестните и опозиционни прояви срещу тоталитарното обществено устройство съобразно степента на осъзнаване на неговата същност и пороци. Това осъзнаване беше процес, който изискваше време, информация и гражданска честност и смелост. При всеки индивид този процес протичаше различно. Прав е Любен Николов, изтъквайки: "И все пак не рядко точно социолозите издигаха глас в подкрепа на необходимостта от по-дълбоки промени в защита на несправедливо третираните обикновени хора или посочваха скритите социални проблеми". Част от социолозите – продължава той – бяха сред най-активните представители на реформистките кръгове, сред тези, които дръзваха да критикуват решенията и действията на партийната върхушка /324: 117/.

След 1989 г. някои започнаха да говорят, че българските социолози не са предвидили настъпването на икономическата криза в нашата страна. Това твърдение не е вярно. В изказването си на пленума на ЦК на БКП (юли 1988), на който бях снет като секретар на ЦК, аз поставих въпроса за темповете на икономическото развитие. Посочих, че от шестата петилетка (1971-1975) средногодишните темпове на нашето икономическо развитие по основните показатели непрекъснато спадат, че в селското стопанство от 1981 г. те са станали отрицателни. Споменах и други неблагоприятни обстоятелства: силно износената материално-производствена база, което ни обрича на бавно развитие в продължителен период; влошеният валутен баланс, особено по второ направление, което тепърва има да тежи върху икономиката ни; липсата на резерви и суровини; значителна степен на дезорганизация и деморализация, изразяваща се в нарастването на отрицателните явления и престъпността, прераснали в социални деформации. Изводът ми беше, че ако тези тенденции не се прекъснат, последиците ще бъдат опасни /318: 96/. На заседанието на ЦК присъстваха над 450 души. Същият въпрос бях поставил пред Политбюро една година по-рано – юли 1987 г.

През пролетта на 1989 г. аз написах разделите си за подготвяния колективен труд "Социологическата система на българското общество '86". Текстът ми беше раздаден на членовете на авторския колектив за обсъждане през септември с.г. и обсъден през октомври. Ето, наред с другото, какво пиша там:

"От целия досегашен анализ се вижда, че социологическата система на българското общество в периода между двете емпирични социологически изследвания на града и селото (1968-1986 – С.М.), т.е. за 18 години, е направила редица крачки напред в редица отношения. Чувствителен напредък има в изграждането на инфраструктурата, макар и с доста недостатъци от гледище на качеството и приложението на социологическия подход. Появяват се нови елементи на социологическата система, което я обогатява. Обогатява се и духовно-естетическият живот. Подобрява се равнището на живот на не малка част от населението по някои показатели и др.

През 80-те год. обаче страната се изправя пред сериозни трудности, постепенно навлиза в криза.

Предпоставките за тази криза са създавани в продължителен период. Те са резултат най-напред от неизживени и неотстранени влияния от времето на култа към личността. Макар че Априлският пленум (1956) идва в името на антикултовски цели, той, и по-точно тръгващата от него априлска линия, не довежда до пълно разчистване на проявите и наслоенията на култа към личността. Запазва се, като се утвърждава постепенно чрез преодоляването на редица пречки, личната власт на един ръководител. Тази лична власт придобива приоритет пред всичко останало в управлението на обществения живот. Нейните възможности да влияе за напредък и положително развитие постепенно намаляват. От друга страна проявите на субективизъм в управлението се разширяват, нивото на управленските решения започва да спада, изчезва отговорността за резултатите от управлението, в т.ч. за грешките и провалите. Установяват се стил и атмосфера, все повече влизащи в разрез с духа на марксизма-ленинизма, с изискванията на обективните закони на социалистическото общество, с интересите на народа.

Тези органични задълбочаващи се недостатъци на личната власт у нас водят до натрупвания, които достигат оня предел, извън който се появяват качествени изменения. Те се изразяват в това, че спадането на темповете в развитието на производителните сили започва да се отразява върху жизненото равнище на масите, създава се масово и изострящо се недоволство сред тях, управляващият екип започва да чувства, че повече не може да действа по старому, но се оказва неспособен да промени нещата както трябва. Появяват се симптоми на икономическа несъстоятелност. Следствие именно на тези отрицателни натрупвания и на предизвиканите от тях качествени промени и процеси е кризата.

Тази криза най-напред е икономическа. Неин израз са намаляващите темпове на икономически растеж, достигнали до предел, когато постепенно се преминава към отрицателен прираст – например в селското стопанство. Неин крупен симптом също така е електроенергийният срив от началото на 1985 г. Други белези на започналата и задълбочаваща се криза в икономиката са: нарастващият дефицит на стоки в търговската мрежа и общото влошаване на пазара; бързото увеличение на външните задължения на страната, от които много опасни са дълговете по второ направление; огромното остаряване и износване на материалната база, особено на производствената; масовите прояви на дезорганизираност в икономиката и т.н. Допълнителен удар в тази насока предизвиква масовото изселване на български граждани – потомци на ислямизирани в миналото български граждани – в Турция през 1989 г.

Тази криза е и нравствена. Широко разпространение получава отчуждението на трудещите се от обществената собственост, труда и управлението. Обратната страна на този процес е отслабването на трудовата и обществена дисциплина, разрастването на корупцията и престъпността. Недоволството на обикновените хора става масово, но засега намира главно неофициален израз: критични изказвания в семейни, приятелски и колегиални кръгове и компании, интензивно измисляне и разказване на

вицове, често с остро и драстично съдържание. Подлагат се на съмнение основните ценности на социализма. Ширят се неверие, скептицизъм, nihilизъм. Много хора изпадат в методологическа и идейна безпътница. Засилва се критичността в низовите звена на обществените организации. Посегателствата срещу обществената собственост, кражбите и злоупотребите са масово явление. Доста широк е процесът на дегероизация и оеснафяване сред участниците в антифашистката борба.

Кризата започва да придобива също така и политически характер. Появява се критика по стратегически, съществени въпроси на политиката на управляващия екип. В страната възникват по неформален път различни комитети, клубове, движения и др. Техните позиции се разминават повече или по-малко с тези на официалните ръководни кръгове. Срещу проявилите смелост да се изкажат критично за политиката на управляващия екип и срещу "неформалите" се предприемат репресивни мерки: служебни уволнения и снемания от ръководни длъжности, партийни наказания, включително изключване от партията, обиски, арестувания, публични провокации и инсинуации и клевети, инсцениране на съдебни процеси и др. Партийният апарат и органите на сигурността се насочват все повече срещу своите – срещу комунисти, активни борци и други предани на социализма труженици, а това ги измества от естественото им предназначение и създава опасност от деградация. Все повече се чувства, че народните маси не могат да работят и живеят, нито социалното управление може да действа по старому.

Очевидно кризата на обществото в нашата страна постепенно се задълбочава и придобива глобален характер.

Спирането и преодоляването на тази криза се оформя като задача номер едно пред българското общество към средата и втората половина на 80-те год. Това е преди всичко криза на установения модел на функциониране на социологическата система, имащ като свой първоизточник определен режим и стил на управление. Оттук отрицателни натрупвания, които социологическата система не може да понесе и затова започва да върви надолу.

Решаващото условие за спирането и преодоляването на кризата е да се измени дълбоко качествено и всестранно социалното управление. Потребно е в дейността на социалното управление да излязат на преден план интересите на социализма, на народа, на партията; да се създадат условия за действително научна обоснованост на управленските решения; да се изгради система на функциониране на обществото, адекватна на същността на социализма и на неговите обективни закони; необходима е пълна демократизация на обществения живот и въвеждане на истинско социалистическо самоуправление при оптимално съотношение между централизма и децентрализма в планирането и в цялостното социално управление. Потребно е да се преустанови демагогията на социалното управление – да се говори едно, а да се върши друго. Свещените принципи на социализма не трябва да бъдат повече параван за прикриване на некадърност, егоизъм и безотговорност, а действителна цел и критерий.

С други думи нужно е да се възстановят марксистко-ленинските принципи, методология и добродетели в социалното управление и целия обществен живот, като се осигури научно и демократично решаване на новите проблеми при въвличане и участие на всички трудещи се в този процес.

Разбира се, едно такова коренно преустройство на социалното управление не може да стане без радикални персонални промени.

Всичко това означава да се оптимизира социалното управление и чрез него да се оптимизира цялостното функциониране на социалистическото общество.

Само по този път могат да се прекъснат процесите на криза и да се възстанови и доизгради социалистическият облик на обществото. Това е пътят да се осигурят условията за непрекъснат подем на обществото като социалистическо, за издигане материалното и духовно благосъстояние на масите, за извисяване на личността, за възстановяване и издигане на международният авторитет на страната и включването ѝ в един достоен и активен международен обмен” /318: 109-112/.

Както се вижда, в цитирания текст кризата не само е предвидена, а е описана цялостно, като са посочени както причините ѝ, така и пътищата за излизане от нея. При това анализът опира до най-дълбоките корени на явленията, а именно до състоянието на общественото устройство.

Във връзка с това не мога да не възразя категорично на твърдението на Кольо Коев, че първото поколение социолози, т.е. социолозите - строители на социологическото направление в нашата страна след Втората световна война, имали апологетично отношение към социалната реалност /315: 81/. Вече е познат подходът на Коев при третирането на историята на социологията у нас в периода на живковизма – без доказателства и аргументи. Когато се артикулира такава тежка оценка, задължително е тя да бъде аргументирана. Но нима може да се докаже истинността на твърдение, което изопачава картината и по същество е клевета!

Нека да се обърнем към фактите. “Първото поколение” се състоеше от социолози, които бяха марксисти и приемаха социалния идеал, обосноваван от марксизма. Обаче това не значи, че те са били апологети. В изказването си пред партийното събрание в БАН по повод на Априлския пленум на ЦК на БКП (28 април 1956). Ошавков критикува остро Тодор Живков и неговите помощници Милко Балев и Асен Чаракчиев, знаейки добре, че Живков от две и повече години е първи секретар на ЦК и че се налага като първи ръководител на партията и страната. Неслучайно Живков докрай имаше неприязнено отношение към него. През втората половина на 60-те год., както вече се каза, под ръководството на Минчо Семов се проведе ЕСИ на потенциалната миграция. То разкри дълбоки противоречия и отрицателни тенденции в обществения живот. През 1964 г. аз публикувах във в-к “Народна младеж” скандалната статия за модата, за която получих идеологическа критика не от кого да е, а от Тодор Павлов. През 1967 г. излезе от печат книгата ми “Социализъм и отживелици”, в която отхвърлих наложената в СССР и оттам пренесена у нас идеалистическа концепция за причините на девиантните прояви при социализма. Тази кни-

га беше критикувана в печата, че очерняла социализма. В тази насока с лекота могат да се приведат още редица факти. Очевидно е, че нашето политическо кредо не бива да се смесва със сталинисткия тоталитаризъм, който е негово отрицание.

По същата линия искам да изразя несъгласието си с оценката на Минчо Драганов: "В много отношения българската социология от апостол се превръщаше в слугиня" /194: 19/. Тъкмо в последните години на живковизма опозиционните прояви на някои социолози ставаха по-чести и по-драстични. Петко Симеонов и Чавдар Кюранов бяха активни членове на Клуба за гласност и преустройство, създаден през ноември 1988 г. Мнозинството от сътрудниците на Института по социология недоволстваха и все повече от тях се включваха в протестните акции. През 1989 г. атмосферата в Института се нажежи. На събрания на партийната организация идваха отговорни дейци от Районния и Градския комитет на БКП, за да налагат свои репресивни решения. Комунистите от Института правеха силни протестни изказвания. Неслучайно в сградата на Института по социология се правеха много сбирки на опозиционери, а по-късно в нея беше основан Съюзът на демократичните сили. Аз лично съм следен от Държавна сигурност от пролетта на 1987 г. Обстоятелствата около гонението срещу мен са известни и тук не е нужно да ги повтарям. Любен Николов беше снет като главен редактор на сп. "Социологически проблеми" главно заради публикуването на интервюто на Петко Симеонов с мен, взето през април 1987 г. Николов добре знаеше критичния патос на интервюто, но го пусна за печат и затова си изпати. Нико Яхиел през пролетта на 1988 г. беше отстранен от Кабинета на Тодор Живков за поддържането на контакти с протестиращи социолози. Е, добре, в какво се състои слугинажът на социолозите? Вярно е, че отделни социолози продължиха своя слугинаж в ЦК на БКП до самата смяна на Живков, но те са изключението и от техния пример не могат да се правят изводи за цялата българска социология.

Живковизмът създаваше определени ограничения пред цялото обществознание, в т.ч. пред социологията. По някои въпроси не можеха да се правят ЕСИ. Информацията от някои ЕСИ не се публикуваше. Тодор Живков, Политбюро, Централният комитет, Партията не можеха да се критикуват. Не можеше да се критикува СССР. Но извън тези рамки свобода за работа имаше. Например партийни органи никога не се намесваха при изработването на проектите за ЕСИ, на тяхната методика и организация.

Както се вижда, картината на взаимоотношенията на социологията и живковизма е доста сложна и противоречива. Тя не се поддава на еднозначна оценка. Недостатъците и пороците на живковизма не са основание да се отрича напредъка на страната през неговия период, както и да се очерня формираното и получило значително развитие до края на 80-те год. социологическо направление в нашата наука.